

Sociologické charakteristiky zdravia a choroby

Správanie sa človeka

PhDr. S. Kelčíková, PhD.

Sociologické charakteristiky zdravia

- V bežnej komunikácii = zdravie je považované za najdôležitejšiu **podmienku**, za predpoklad plného, plodného, **kvalitného života**
- Zdravie ľudí je zároveň **podmienkou ekonomického a sociálneho rozvoja spoločnosti**
- Nie je cieľom, ale podmienkou kvalitného ľudského života
- Nie je teda cieľom snaženia, ale **prostriedkom k uspokojeniu potreby** – kvality ľudského života

TYPOLOGIZÁCIA DEFINÍCIÍ ZDRAVIA

Typy definovania zdravia pomocou prístupov
pri definovaní:

a/ vymedzenie zdravia ako neprítomnosť choroby

vyjadruje bipolárny vzťah zdravia a choroby, ktorý má aj svojej kvantitatívne vyjadrenie /pohybuje sa na škále začínajúcej pozitívnym zdravím a končiacej mierou infaustného ochorenia.

TYPOLOGIZÁCIA DEFINÍCIÍ ZDRAVIA

b/ vymedzenie zdravia ako formy života

Zdravie vo svojej optimálnej hodnote je predpokladom pre existenciu.

Organizmus uskutočňuje svoje životné pochody v interakcii s prostredím, v ktorom existuje.

c/ vymedzenie zdravia pomocou definovania stavu a procesu

Zdravie je optikou stavu spôsob fungovania s určitými charakteristickými životnými prejavmi.

Tento stav je podmienený 20 % geneticky, 20 % vplyvmi prostredia, 20 % aktivitami zdravotnej starostlivosti a 40 % spôsobom života jednotlivca

Vzájomné pôsobenie jednotlivých zložiek odráža komplexný civilizačný proces a mení sa v závislosti od sociálneho, ekonomického a kultúrneho vývoja spoločnosti.

Zmeny stavu zdravia jednotlivca aj spoločnosti odrážajú skutočnosť, že zdravie je zároveň aj procesom.

TYPOLOGIZÁCIA DEFINÍCIÍ ZDRAVIA

d/ vymedzenie zdravia ako kvalitatívne rozdielnej formy života vo vzťahu k chorobe

Zdravie sa chápe ako stav pred alebo po chorobe, ale javy jedného a druhého stavu sa navzájom vylučujú.

e/ vymedzenie zdravia ako optimálneho stavu interakcií medzi vnútorným genetickým základom človeka a vonkajším prostredím

Vedie k porušeniu optimálnych interakcií, poruchám v činnosti a neskôr aj k orgánovým zmenám a chorobe človeka.

TYPOLOGIZÁCIA DEFINÍCIÍ ZDRAVIA

f/ vymedzenie zdravia ako „stav úplnej telesnej, duševnej a sociálnej pohody“ /WHO – 1947/

Bolo doplnené „stav je výsledkom toho, že ľudia žijú bez chorôb v súlade so svojím prostredím a sebou navzájom“ /WHO – 1986/.

Táto definícia naplňuje pojem zdravia jednotlivca ako celistvú jednotku, podčiarkuje prepojenie zdravia a prostredia a chápe zdravie ako fenomén produktívneho života človeka.

g/ vymedzenie zdravia pomocou operačných definícií zdravia

Vzhľadom k problémom s definíciou zdravia bývajú pre vedecké účely vytvárané takzvané operačné definície zdravia, ktoré sú orientované

Na tie charakteristiky zdravia resp. choroby, ktoré sú relevantné k cieľu analýzy javu.

DEFINOVANIE ZDRAVIA POMOCOU MODELOV

a/ biomedicínsky model zdravia

- ✗ Rozhodujúcu úlohu tu hrajú symptómy choroby, diagnostické kritériá a dostupnosť vyšetrení. Ak nie je preukázaná prítomnosť choroby, človek je považovaný za zdravého. Zdravie je v tejto súvislosti považované za protiklad choroby alebo smrti.
- ✗ Biomedicínsky model je vhodný na riešenie biomedicínskych problémov. Pre zvládnutie zdravotných problémov populácie je nevyhnutné prekročiť rámec biomedicínskych znalostí a doplniť ich poznatkami štúdia zdravia a choroby ako sociálneho javu.

DEFINOVANIE ZDRAVIA POMOCOU MODELOV

b/ ekologicko –sociálny model zdravia

- ✖ Zdravie je podmienené prírodným a sociálnym prostredím. Zdravie jedinca nie je možné izolovať od prostredia, vzťahov, emócií, rolí a názorov.
- ✖ Štúdium zdravia nemožno orientovať iba na prejavy chorôb a ich liečbu, ale aj na príčiny chorôb a ich dôsledky na životný osud človeka ako indivídua i sociálnej bytosti.
- ✖ Štúdium zdravia obsahuje aj využívanie metód jeho ochrany, podpory a rozvoja.

HLAVNÉ CHARAKTERISTIKY EKOLOGICKO-SOCIÁLNEHO MODELU SÚ:

- ✗ zameranie na osobnosť jednotlivca ako člena rodiny a spoločnosti, príslušiaceho k určitej kultúre a plniaceho zodpovedajúce občianske a sociálne roly /spôsob života, podpora zdravia v rodine/
- ✗ záujem o sociálne charakteristiky zdravia
- ✗ zisťovanie súvislostí úrovne zdravia a príjmu, povolania, pohlavia, vzdelania a podobne /preferencia hodnôt v skupinách/
- ✗ hodnotové charakteristiky zdravia v závislosti od kultúrnych, politických a náboženských noriem skupín populácie,
- ✗ rozdiely v kultúrnom, náboženskom, prípadne politickom prístupe ku zdraviu a dôsledkom choroby na život skupiny alebo jednotlivca,
- ✗ podmienenosť rôznych typov chovania podporujúcich zdravie alebo negatívne vplyvajúceho na zdravie /svedkovia Jehovovi/
- ✗ subjektívna stránka zdravia a rola osobných pocitov vo vzťahu ku zdraviu. V tejto súvislosti ide o subjektívne vnímanie pocitov zdravia alebo porúch zdravia /nedodržujem diétu, lebo nerád trpím/.
- ✗ správanie podporujúce zdravie v kontexte každodenného života, sociálny život a jeho podmienky predstavujú významný komplex podmienok zdravia /abstinujúci alkoholik má sťažené spoločenské podmienky na oslave, v bufete .../
- ✗ zdravie – výsledný zdravotný stav nie je len výsledkom vzťahu lekára a pacienta, ale je do významnej miery dôsledkom aktivity samotného pacienta /compliance – dodržiavanie liečebného režimu pacientom/
- ✗ riešenie problémov so zdravím má obvykle viac foriem starostlivosti o zdravie, liečenia a podpory zdravia
- ✗ podpora zdravia a starostlivosť o zdravie je prejavom vedomia vlastnej hodnoty a dôstojnosti človeka – starostlivosť o seba je nevyhnutnou podmienkou a prvou formou starostlivosti, na ktorú môže nadväzovať zdravotná starostlivosť.

DEFINOVANIE ZDRAVIA POMOCOU MODELOV

c/ celostný model zdravia /holistické chápanie zdravia/

- ✘ Pre pochopenie obsahu pojmu zdravia môžeme použiť lingvistický zdroj pojmu zdravie. Anglické slovo „health“ vzniklo zo staroanglického „hale“, majúceho bezprostredný vzťah ku slovu „whole“, čo v preklade znamená „zdravý“ alebo „celý“. Podobne nemecké „heil“ znamená „celok“, ale aj „zdraviť“. V slovanských jazykoch sa výrazy „uzdravovať“ a „cieľ“ už oddelili, ale doposiaľ sa používa spojenie „keď sa rana hojí“ - „rana sa zaceľuje“.
- ✘ Mnoho okolností nasvedčuje tomu, že zdravie nie je len prostým protipólom choroby, ale je vo svojej podstate inou kategóriou ako choroba. Niektoré zdroje predpokladajú, že zdravie je skôr hodnotou obecné humánnou a sociálnou ako jednostranne medicínskou.
- ✘ Determinanty a možnosti ochrany, podpory a rozvoja zdravia významne presahujú zdravotnícke služby.

DEFINOVANIE ZDRAVIA POMOCOU MODELOV

d/ aproximatívny model zdravia

- ✖ Keďže doposiaľ nie sú dostupné prijateľné výkladové rámce, ktoré by umožňovali sledovať biologické, sociálne, ekologické a behaviorálne determinanty zdravia, súčasne, používa sa aproximatívny model, predstavujúci väzby sociálnej štruktúry a zdravia

Svojpomocné modely starostlivosti o zdravie, ktoré sú samostatnou, zložitou a perspektívnou oblasťou starostlivosti o zdravie. Tento druh starostlivosti o zdravie odráža teritoriálne charakteristiky spôsobu života, motivácie, hodnoty a normy jednotlivcov a spoločenských skupín typické pre danú populáciu.

ZDRAVIE JE ŤAŽKÉ DEFINOVAŤ A MERAŤ.

Úroveň zdravia je preto často definovaná mierami „negatívneho zdravia“ t.j. chorobnosťou a úmrtnosťou.

- ✘ **Chorobu**, tak ako zdravie je možné chápať z mnohých aspektov.
- ✘ Napr. ako objektívne zistiteľnú poruchu zdravia, ktorú možno diagnostikovať a klasifikovať, ktorá má svoje príčiny, podmienky a typický priebeh, ktorý je možné do určitej miery ovplyvniť starostlivosťou o zdravie.

SOCIOLOGICKÉ CHARAKTERISTIKY CHOROBY

- ✗ Tak ako zdravie, aj chorobu je nutné charakterizovať v súvislostiach jednotlivca a prostredia, v štruktúre vzťahov, v systéme uspokojovania potrieb.
- ✗ Choroba je v tomto zmysle poruchou fungovania systému.
- ✗ Choroba je charakteristikou organizmu, ktorá jednotlivcovi obmedzuje možnosť, alebo úplne zabraňuje vykonávať obvyklé roly v obvyklom sociálnom prostredí.

PÔSOBNIE CHOROBY V ZMYSLE RUŠENIA VÝKONU NORMÁLNYCH FUNKCIÍ ZÁVISÍ OD

- ✗ druhu choroby
- ✗ štádia choroby
- ✗ stupňa uvedomenia si choroby
- ✗ ďalších charakteristík choroby
- ✗ vlastností jednotlivca
- ✗ charakteristík jeho spoločenského prostredia.

PARSONSOVA DEFINÍCIA CHOROBY.

- ✖ Chorobu chápe ako deviáciu od normálnej sociálnej roly.
- ✖ Spoločnosť považuje deviáciu, rozdielne konanie od očakávaného, za nežiadúce.
- ✖ Na rozdiel od iných deviácií choroba nevyvoláva negatívne sankcie.
- ✖ Predpokladom nesankcionovania je považovanie deviantného správania za neželané, jestvujúce bez zavinenia človeka.

REAKCIA NA CHOROBU

Človek, ktorý zaregistruje zmeny na svojom organizme, reaguje na signály o odchýlke od normy rôznymi spôsobmi.

- ✗ Obvykle sa v prvom štádiu pokúša **riešiť problém sám**, vychádzajúc z vlastných skúseností, alebo z informácií o skúsenostiach iných.
- ✗ Na označenie tejto činnosti možno použiť názov **laická starostlivosť**.
- ✗ Možno predpokladať, že **samoliečba** je „konanie, kedy pacient rozhoduje a jedná formou liečenia“.
- ✗ Pojem „**samomedikácia**“ /použitý M.Pflanzom/ vyjadruje laické užívanie liekov bez predpisu lekára.

SPÔSOBY, KTORÝMI ČLOVEK POSUDZUJE VÝZNAM ZMIEN NA ORGANIZME

- ✗ reálne posúdenie
- ✗ podcenenie významu
- ✗ precenenie významu

Všetky formy hodnotenia majú zodpovedajúce dôsledky v konaní.

KRITÉRIÁ, KTORÉ POUŽÍVAJÚ ĽUDIA NA POSÚDENIE ODCHÝLKY OD NORMY

1. prítomnosť príznakov
(napr. teplota, horúčka ...)
2. spôsob pociťovania príznakov (napr. bolesť)
3. schopnosť vykonávať každodenné činnosti

CHOROBU PODĽA FÁZ

- ✗ objavenie príznakov a uvedomenie si zmeny
- ✗ hľadanie pomoci od inej osoby, alebo pomoc bez požiadania
- ✗ akceptovanie choroby, nevydávanie sa za zdravého, **prijatie roly pacienta.**

SPRÁVANIE SA V ZDRAVÍ A CHOROBE

- ✗ Človeka, ktorého charakterizuje určitý stav zdravia (alebo choroby) a **proces, prebiehajúci od stavu zdravia ku stavu choroby** možno označiť ako „kariéru choroby“
- ✗ Na definovanie tohto procesu použijeme tri základné pojmy z oblasti medicínskej sociológie:
- ✗ **správanie sa na udržanie zdravia**
- ✗ **správanie sa v chorobe**
- ✗ **rola chorého**

SPRÁVANIE SA NA UDRŽANIE STAVU ZDRAVIA

- ✗ obsahuje akúkoľvek činnosť človeka, ktorú robí v snahe podporiť zdravie a minimalizovať pravdepodobnosť možného ochorenia v budúcnosti. Do tejto kategórie možno začleniť aj voľbu životného štýlu a činnosti zamerané na rozpoznanie asymptomatického štádia ochorenia – **primárna prevencia**.

SPRÁVANIE SA V CHOROBE

obsahuje činnosti, ktoré vykonáva jednotliviec

Ako odpoveď na spozorované a pociťované symptómy. Patrí sem:

- ✗ hodnotenie závažnosti symptómov
- ✗ konzultácie s laikmi
- ✗ rozhodnutie o samoliečení
- ✗ až po vyhľadanie kontaktu so zdravotníckym profesionálom – **sekundárna prevencia**

ROLA CHORÉHO

- ✗ obsahuje charakteristiky správania človeka, ktorého kontakt so zdravotníckym profesionálom viedol k potvrdeniu choroby
- ✗ rola chorého prináša jedincovi **práva a povinnosti**

POSTOJ K ZDRAVIU A ZDRAVIE PODPORUJÚCIM AKTIVITÁM

- ✗ Jednotlivec získava v **processe výučby podpory zdravia** – **v processe zdravotnej výchovy** informácie, vedomosti, poznatky, potrebné na výkon činností podporujúcich zdravie. Osvojenie si znalostí na výkon činností je predpokladom **rozvoja postoja**
- ✗ Rozhodovanie človeka „podniknúť zdraviu prospešné konanie“podmieňujú tri hlavné systémy:
 - ✗ súbor informácií, vedomostí, tvrdení
 - ✗ motivačné faktory
 - ✗ pôsobenie noriem a zvykov

SÚBOR INFORMÁCIÍ, VEDOMOSTÍ, TVRDENÍ

× Príklady:

Vírus HIV sa prenáša telesnými tekutinami.

AIDS je smrteľné ochorenie, ktorému sú vystavení užívatelia drog. Fajčenie súvisí s radom závažných ochorení. Imunizácia chráni pred určitými chorobami. Mamografické vyšetrenie prsníka je minimálne nepríjemné a poskytuje istotu.

MOTIVAČNÉ FAKTORY

- ✗ **Príklady:** Mnoho z uvedených informácií pôsobí presvedčivo iba pod podmienkou „ ak“...
- ✗ ľudia veria, že na chorobu môžu ochoriť
- ✗ chorobu považujú za vážnu
- ✗ preventívne kroky považujú za účinné
- ✗ odporúčané konanie nie je spojené s prívelkými nákladmi alebo obtiažami
- ✗ **Reakcia na podnet** vychádza z vnímania rizika
- ✗ **Príklad:** Diagnostika rakoviny kože. Pacient je presvedčený, že by mohlo ísť o rakovinu kože. K návšteve u lekára mu môže pomôcť poznanie „náchylnosti“ na rakovinu kože – **rozpoznanie rizika**

MOTIVAČNÉ FAKTORY

- ✗ **Opačne motivačne** pôsobí presvedčenie o „neliečiteľnosti rakoviny“.
- ✗ Rakovinu kože považuje laik za neliečiteľnú formu rakoviny. Predpokladá, že rakovina kože je ako iné rakoviny neliečiteľná a zničujúca.
- ✗ **Ľudia neprijímu mieru rizika**, ktorému sú vystavení, pretože podceňujú reálne nebezpečenstvo.
- ✗ **Ľudia aktívne vyhľadávajú riziko**. Motivačný účinok „endorfínovej závislosti“ až po túžbu dokázať sebakontrolu v hraničných situáciách. Uspokojenie pociťované pri hazardných podmienkach (skok z výšky na lane) je presvedčenie o zvládnutie „existujúcej evidentnej hrozby“.

MOTIVAČNÉ FAKTORY

- ✗ **Hodnoty tvoria súčasť motivačného systému.** Možno ich charakterizovať jako vedomosti so signifikantným aspektom skúsenosti.
- ✗ Hodnoty sú podmienené kultúrou, **získavajú sa počas socializácie.**
- ✗ **Príklad:** Náboženské a morálne hodnoty ovplyvňujú sexuálne správanie jednotlivca, čo ovplyvňuje jeho používanie antikoncepčnej ochrany, čo je profilaxiou proti AIDS.
- ✗ **Postoje obsahujú prvok preferencie.**
- ✗ Najsilnejšie motivačné faktory sú základné potreby, silné pocity (hlad ...).
- ✗ **Príklad:** Dievča, ktoré má dostatočné vedomosti o hrozbe otehotnenia, môže akceptovať potrebu používania ochrany, môže mať potrebné zručnosti na jej použitie. Má silne vyvinutý zmysel pre zodpovednosť, má vedomosti, zručnosti, hodnoty a postoj a napriek tomu môže podľahnúť imperatívu sexuálnej vášne.

PÔSOBENIE NORIEM A ZVYKOV

- ✗ Spoločenské vplyvy normatívneho systému možno rozdeliť na
 - všeobecné, spoločenské normy
 - zvyky, normy primárnej skupiny, resp. najbližších jednotlivcov.
- ✗ Všeobecné spoločenské normy sprostredkované masmédiami majú obvykle menší vplyv ako zvyky a normy vlastnej komunity.
- ✗ **Príklad:** Nosenie ochrannej prilby pri cyklistike neovplyvňuje len presvedčenie, že cyklistická prilba obmedzuje nebezpečenstvo úrazov. Skutočné používanie prilby závisí aj od schopnosti človeka tolerovať výsmech komunity, v ktorej sa nosenie prilby „nenosí“.

PRINCÍPY VEREJNÉHO ZDRAVOTNÍCTVA V OBLASTI PODPORY ZDRAVIA

Oproti klasickému modelu podpory zdravia sú princípy VZ orientované tak, aby uspokojovali skutočné potreby „spotrebiteľov“.

IDEOLOGICKÉ PRINCÍPY VEREJNÉHO ZDRAVOTNÍCTVA

- ✗ ktorými by sa mala podpora zdravia riadiť:
- ✗ **zdravie** je pozitívny stav a **je základnou komoditou**, ktorú ľudia potrebujú na dosiahnutie sociálne a ekonomicky produktívneho života
- ✗ **úspech podpory zdravia** závisí od odstraňovania nerovností v zdraví
- ✗ podpora zdravia **závisí od aktivity komunity**, vybavenej právomocou a všestrannými vedomosťami
- ✗ reorientácia zdravotnej starostlivosti na **spoluprácu na základe informovaného súhlasu** a nielen dodržiavanie liečebného režimu
- ✗ zdravie nie je len otázkou individuálnej zodpovednosti, **politika zdravia** musí tvoriť jadro podpory zdravia spoločnosti

CIEĽOM VZ JE OVPLYVNĎOVANIE POSTOJA ČLOVEKA K ZDRAVIU CESTOU

- ✗ poskytnutia komplexu poznatkov, kompetencií a právomocí spolu s možnosťou voľby a nielen cestou ovplyvňovania dodržiavania liečebného režimu
- ✗ zabezpečením zdravotníckych pracovníkov takými komunikačnými a vzdelávacími zručnosťami, aby mohli ovplyvňovať postoje jednotlivcov i celej komunity
- ✗ ovplyvňovať **nezamestnanosť a chudobu**, ktoré patria medzi najzávažnejšie príčiny zlého zdravotného stavu populácie formou zdravotnej politiky komunity
- ✗ Podpora zdravia je úspešná iba **za spolupôsobenia**
- ✗ **zdravotnej výchovy na mikroúrovni**
- ✗ **a zdravotnej politiky na makroúrovni**

EFEKTÍVNA PODPORA ZDRAVIA

Má:

- ✖ privodiť zmeny vo sfére poznatkov, chápania, spôsobu uvažovania
- ✖ vysvetliť pozitívne hodnoty zdravia podporujúceho správania
- ✖ presvedčiť a zmeniť postoje
- ✖ pomôcť k získaniu zručností
- ✖ vyvolať zmenu správania, či životného štýlu

CIELE PODPORY ZDRAVIA METÓDAMI VEREJNÉHO ZDRAVOTNÍCTVA

1. Vplývať na správanie ľudí tak, aby ľudia získali **poznatky, zručnosti a kompetencie**, ktoré im umožnia zvoliť si štýl života podporujúci zdravie a budú vykonávať aktivity prospešné zdraviu, pri súčasnej maximalizácii kvality ich života a splnenia aj ich osobných cieľov vo sfére zdravia.
2. Pomôcť ľuďom **naučiť sa správne interpretovať symptómy** a pomáhať im k správnym rozhodnutiam. Pritom treba zabezpečiť, aby boli zdravotníci dostupní vždy vtedy, keď môžu poskytnúť pomoc.
3. V kontexte terciálnej prevencie uskutočniť opatrenia, ktoré maximalizujú potenciál a kvalitu ľudského života.

VZ

- ✖ **Cieľom vplyvu je podpora zdravia a zabránenie vzniku ochorenia** aplikáciou výchovných stratégií, efektívnou komunikáciou a efektívnym vzdelávacím procesom.
- ✖ Pred začiatkom systémového vplyvu na správanie je potrebné **analyzovať populáciu**, ktorá je cieľovou skupinou vplyvu.
- ✖ **Cieľom makroúrovňovej analýzy** je zistiť prijímanie nových myšlienok a praktík (stotožnenie sa s myšlienkami a použitie metód ovplyvnenia postoja) podľa **špecifík komunity**.

DÔSLEDKY EFEKTÍVNEJ PODPORY ZDRAVIA A ELIMINÁCIE VZNIKU OCHORENIA

1. výrazné zlepšenie zdravia populácie -
predĺženie „strednej dĺžky života“
2. vzostup životnej úrovne
3. skvalitnenie kuratívnej medicíny

POSTUPY PROFESIONÁLNYCH AKTIVÍT V OBLASTI PODPORY ZDRAVIA

1. zistenie, že **medicína má limitované možnosti** liečiť „novú generáciu chronických degeneratívnych ochorení“
2. **liečenie** chronických degeneratívnych ochorení vyžaduje **vysoké náklady** spolu s určitým stupňom iatrogenézy
3. čo nemožno liečiť, tomu treba **predchádzať**
4. **hľadanie vzťahu** medzi ľudským správaním, konaním a vznikom alebo elimináciou vzniku ochorenia
5. **definovanie životného štýlu, správania sa, konania, ktorý nepodporuje vznik ochorenia a formy prevencie pri úspore nákladov na zdravotnícke služby**

CIELE A METÓDY OVPLYVNÍOVANIA POPULÁCIE PODĽA DRUHOV PREVENČIE:

Primárna prevencia

- ✗ **presvedčiť populáciu** – motiváciou a výchovou jednotlivca **o potrebe vyhľadávať meranie zdravotného stavu** kvôli rozpoznaní asymptomatických odchýliek od normy, vedúcich ku vzniku ochorenia

Sekundárna prevencia

- ✗ **naučiť populáciu samomedikácii**, naučiť jednotlivca **hľadať a rozpoznávať odchýlky** – určitým odporúčaným spôsobom – umožniť zistenie ochorenia v počiatočnom štádiu a obvykle „liečiteľnej“ forme

Terciálna prevencia

- ✗ **motivovať populáciu uskutočňovať** dodržiavanie liečebného režimu a zdravie podporujúcich aktivít kvôli eliminácii, návratu ochorenia a pri návrate do normálneho života po obmedzujúcom ochorení

LITERATÚRA

- ✗ BRUKKEROVÁ, D. 2005. *Sociológia zdravia a choroby*. SZU Učebný text. 2005. 106 str.
- ✗ BARTLOVA,S. 2005. *Sociologie medicíny a zdravotnictví*. Grada:Praha 2005.188 str. ISBN 80-247-1197-4
- ✗ KAPLAN. 1996. *Zdravie a správanie človeka*
- ✗ KŘIVOHLAVÝ,J. 2001.*Psychologie zdraví*
- ✗ NOVOTNÁ,E.2008. *Základy sociologie*
- ✗ HAYESOVÁ,N. 1998. *Základy sociální psychologie*
- ✗ MOUNTOUSSÉ,M.et.al. 2005. *Přehled sociologie*
- ✗ HELUS,Z. 2007. *Sociální psychologie pro pedagogy*